

ӘОЖ 341.1

**МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҰЙЫМДАРДЫҢ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ СУБЪЕКТІЛІГІ**

Сагиндыкова Айнур Пулатовна

Sagyndykova0008@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
Халықаралық құқық мамандығы ХҚқ-21 тобының студенті

Ғылыми жетекшісі – Сейдеш Б. Б.

Қазақстан Республикасының қазір 117 мемлекет танып отыр және олардың 105-імен дипломатиялық қарым-қатынас орнатылған. Қазақстан БҰҰ мен Халықаралық қайта құру және Даму банкі, сондай-ақ Халықаралық валюталық қор, ЮНЕСКО, МАГАТЭ, ИКАО-ны қоса алғанда, 51 халықаралық ұйымға мүше болды. [1]. Сондықтан да Қазақстан Республикасын халықаралық құқықтың толық субъектісі қатарына жатқызуға болады.

Мемлекеттердің қолдауы және көпжақты немесе екіжақты келісім шарттарға отыру-Қазақстан Республикасының егеменді мемлекет ретінде дамуының маңызды, қажетті факторы. Осы мақаланың негізгі мақсаты ХХІ ғасырға таман қалыптасқан халықаралық-құқықтық қатынастардың даму

бағыттарын белгілеу болып отырып, халықаралық ұйымдардың халықаралық құқық нормаларын қалыптастыру үрдісінің даму тенденциясына мән беру. Іс жүзінде, көрсетілген бөлім келесі тарауына кіріспе ретінде қарастырғаны дұрыс.

Халықаралық құқық шығармашылығының жалпы құқықтық фундаменталды тұжырымдамасын құруы құқық шығармашылығын жеке құбылыс ретінде әрекетті және қорытынды нәтижені зерттегенінен кейін ғана мүмкін болады, нақ осы екі құқық шығармашылық үрдісінің негізгі бөліктері оның салыстырмалы аяқталған циклын құрайды, одан кейін осы ретімен де басқа да циклдер орын алады.

Халықаралық құқық шығармашылығына көптеген субъектілер қатысуда, оның әр қайсысы қалыптасқан халықаралық-құқықтық жағдайының объективті шындығын ескере отырып, өзінің позициясын қорғайды.

Халықаралық ұйымдар – бұл халықаралық құқықтың ерекше түрдегі субъектісі болып табылады. Оның құқық субъектілігі мемлекеттердің құқық субъектілігіне ұқсамайды, өйткені олардың мүшелері – мемлекеттер, сондықтан халықаралық ұйымдар туынды субъектісіне жатады. Қазіргі жағдайда ең үлкен әмбебап ұйым болып БҰҰ саналады.

Осыдан шығатын қорытынды, құқық құру әдісін анықтау бойынша бірінші қадамдары – алғашқы келіссөздері өзара тиімді компромисстерді іздеуімен тікелей байланысты [2].

“...Өзінің мазмұны бойынша құқық шығармашылық құқық қалыптастырудың қорытынды, конститутивті кезеңі болып табылады... [3]”. Халықаралық құқықтың кейбір ерекшеліктеріне қарамастан, теориядағы құқық субъектілеріне берілген түсінік оған да бірдей болып келеді. Субъективтік заңдық құқықтары мен міндеттері бар халықаралық құқық қатынасы қатынасушылары халықаралық құқық субъектілері болып табылады. Олар халықаралық қатынастарға дербес күйде қатысуға; басқа субъектілермен заңдық әрекеттестікке тікелей түсуге қабілетті және тәуелсіз болады. Халықаралық құқық субъектілері екі топқа бөлінеді: алғашқы және туынды. Алғашқы топқа тәуелсіздігі бар мемлекеттер: өз тәуелсіздіктері үшін күресуші халықтар мен ұлттар кіреді. Соңғылары өзінің мемлекеттік құрылысын өзі шешу құқығын жүзеге асырады. Субъектінің бұл екі тобы алғашқы топқа жалпы белгілері – тәуелсіздігі арқылы біріккен. Мемлекетте ол белгі – мемлекеттік болса, өз тәуелсіздігі үшін күресуші ұлттар мен халықтарда – ұлттық белгі болады. Екінші топқа халықаралық ұйымдар мен мемлекет тәріздес құрылымдар кіреді. Жек тұлғалар халықаралық құқық субъектілерінің ерекше тобын құрайды.

Мемлекеттер – халықаралық құқықтың негізгі субъектілері. Қазақстан Республикасы – халықаралық құқық субъектісі. Халықаралық құқық субъектісі ретіндегі мемлекеттер үшін ерекше саяси заңдық сипат, өз аумағындағы үстемдігі және халықаралық қатынастардағы тәуелсіздігі тән. Мемлекет өз тәуелсіздігінің күші бойынша құқық субъектілікке *ipso-facto*-ға ие, яғни өзінің өмір сүру фактісінің нәтижесінде ие болады. Мемлекеттердің

әрекет қабілеттігі оның халықаралық шарттық тәжірибелерге қатысуынан, дипломатиялық және елшілік қатынастарды орнату нәтижесінен, халықаралық ұйымдарға мүше болу мәселелерінен көрінеді. Мемлекеттің халықаралық құқық субъектісі ретінде болуы халықаралық жүйенің өзгешелігін құрайды. Мемлекет, бір жағынан алғанда, халықаралық жүйенің бір бөлігі болса, екінші жағынан, одан тыс та дами береді. Мысалы, ХХғ. 60-жылдарының басында Албания халықаралық ұйымдардың құрамынан шығып, басқа мемлекеттермен дипломатиялық және елшілік қатынастардың бәрін тоқтатып, дербес дамуға бел байлады. Дегенмен, халықаралық құқықтың даму тарихында мемлекеттердің өз ішкі мүмкіндіктерін түгелдей тауысқан кездері сияқты мысалдар да аз емес. Халықаралық ынтымақтастықты қажет ететін объективті сұраныс туындайды. Осындай тарихи кезеңнен Албания да өтті, ол бүгінгі таңда халықаралық құқықтың тең құқылы субъектісінің бірі.

Құқық шығармашылық қызметінің қорытындысы құқықтың танылған қайнар көзі ретінде және танылған құқық актісі тұрпатында қалыптасқан құқық нормасы болып табылады.

Бұл кезеңде бұрынғы Кеңес Одағы республикаларының бір қатары өз егемендіктері мен тәуелсіздіктері жайында ашық жариялай бастаған болатын. Республикалардың егемендік үрдісінің дамуына федеративтік одақты бір орталықтан басқарылатын әкімшілік ұйымға әдейі қолдап айналдыру да өз әсерін тигізді

Құқық субъектілік мәселелері халықаралық құқық ғылымында әрқашан іргелі орын алып келеді. Олай болуы табиғи да, себебі халықаралық құқық субъектілер арасындағы қатынасты реттейді, ал субъектілер шеңбері халықаралық өмірдің маңызды құбылыстарына байланысты өзгеріске ұшырап отыратыны белгілі. Халықаралық құқықтың кейбір ерекшеліктеріне қарамастан, теориядағы құқық субъектілеріне берілген түсінік оған да бірдей болып келеді. Субъективтік заңдық құқықтары мен міндеттері бар халықаралық құқық қатынасы қатынасушылары халықаралық құқық субъектілері болып табылады. Олар халықаралық қатынастарға дербес күйде қатысуға; басқа субъектілермен заңдық әрекеттестікке тікелей түсуге қабілетті және тәуелсіз болады. Халықаралық құқық субъектілері екі топқа бөлінеді: алғашқы және туынды. Алғашқы топқа тәуелсіздігі бар мемлекеттер: өз тәуелсіздіктері үшін күресуші халықтар мен ұлттар кіреді. Соңғылары өзінің мемлекеттік құрылысын өзі шешу құқығын жүзеге асырады. Субъектінің бұл екі тобы алғашқы топқа жалпы белгілері – тәуелсіздігі арқылы біріккен. Мемлекетте ол белгі – мемлекеттік болса, өз тәуелсіздігі үшін күресуші ұлттар мен халықтарда – ұлттық белгі болады. Екінші топқа халықаралық ұйымдар мен мемлекет тәріздес құрылымдар кіреді. Жек тұлғалар халықаралық құқық субъектілерінің ерекше тобын құрайды.

Мемлекеттер – халықаралық құқықтың негізгі субъектілері. Қазақстан Республикасы – халықаралық құқық субъектісі. Халықаралық құқық

субъектісі ретіндегі мемлекеттер үшін ерекше саяси заңдық сипат, өз аумағындағы үстемдігі және халықаралық қатынастардағы тәуелсіздігі тән. Мемлекет өз тәуелсіздігінің күші бойынша құқық субъектілікке ipso-facto-ға ие, яғни өзінің өмір сүру фактісінің нәтижесінде ие болады. Мемлекеттердің әрекет қабілеттігі оның халықаралық шарттық тәжірибелерге қатысуынан, дипломатиялық және елшілік қатынастарды орнату нәтижесінен, халықаралық ұйымдарға мүше болу мәселелерінен көрінеді. Мемлекеттің халықаралық құқық субъектісі ретінде болуы халықаралық жүйенің өзгешелігін құрайды. Мемлекет, бір жағынан алғанда, халықаралық жүйенің бір бөлігі болса, екінші жағынан, одан тыс та дами береді. Мысалы, XXғ. 60-жылдарының басында Албания халықаралық ұйымдардың құрамынан шығып, басқа мемлекеттермен дипломатиялық және елшілік қатынастардың бәрін тоқтатып, дербес дамуға бел байлады. Дегенмен, халықаралық құқықтың даму тарихында мемлекеттердің өз ішкі мүмкіндіктерін түгелдей тауысқан кездері сияқты мысалдар да аз емес. Халықаралық ынтымақтастықты қажет ететін объективті сұраныс туындайды. Осындай тарихи кезеңнен Албания да өтті, ол бүгінгі таңда халықаралық құқықтың тең құқылы субъектісінің бірі. Құқық субъектілік мәселелері халықаралық құқық ғылымында әрқашан іргелі орын алып келеді. Олай болуы табиғи да, себебі халықаралық құқық субъектілер арасындағы қатынасты реттейді, ал субъектілер шеңбері халықаралық өмірдің маңызды құбылыстарына байланысты өзгеріске ұшырап отыратыны белгілі.

Халықаралық ұйымдардың құқық субъектілігі. Халықаралық ұйымдар - бұл халықаралық құқықтың ерекше түрдегі субъектісі болып табылады. Оның құқық субъектілігі мемлекеттердің құқық субъектілігіне ұқсамайды, өйткені олардың мүшелері – мемлекеттер, сондықтан халықаралық ұйымдар туынды субъектісіне жатады. Қазіргі жағдайда ең үлкен әмбебап ұйым болып БҰҰ саналады. Халықаралық ұйымдар өз өкілеттіктерін жүзеге асыру барысында құқықтар мен міндеттерге ие болмайды. Сонымен қатар олардың өздерінің жеке шекарасы болмайды. Халықаралық ұйымдар тек қана халықаралық шарттардың негізінде жұмыс істейді.

Мемлекеттер мен халықаралық ұйымдардың арасындағы немесе халықаралық ұйымдардың арасындағы шарттардың құқығы туралы 1986ж. Вена Конвенциясының 3-бабына сәйкес, халықаралық ұйымдар халықаралық құқықтың субъектілері болып табылады. Оларды негізгі субъектілер болып табылатын мемлекеттер әр түрлі ауқымдағы ынтымақтастық үшін құрады. Сондықтан да қарастырып отырған субъект туынды топқа жатқызылады. Халықаралық ұйымдар санының өсуі мен халықаралық қауымдастықта маңызды мәселелерді шешудегі рөлінің артуы оларды нормативтік тұрғыдан бекіту қажеттігін туғызады. Мысалы, әмбебап сипаттағы халықаралық ұйымдардың қатынастағы мемлекеттердің өкілдіктері туралы 1975ж. Вена Конвенциясы, мемлекеттер мен халықаралық ұйымдар немесе халықаралық ұйымдар арасындағы шарттардың құқықтары туралы 1986ж. Вена конвенциясы.

Біз Е.А.Шибаяеваның «халықаралық ұйымдар алғашқы кезде құқық субъектілік қасиетке ие болмаған. Ол ұйымдардың, халықаралық құқықтың және халықаралық қатынастардың дамуының белгілі бір сатыларында пайда болады...» деген көзқарасымен келісеміз.

Халықаралық ұйымдардың тәуелсіздігі жоқ, олар мемлекетке тәуелді, яғни халықаралық ұйымдардың өмір сүруі үшін мемлекеттер ерік білдіруі керек. Сөйтіп, құрылтайшы мемлекеттер халықаралық ұйымдарға құқық субъектілікті береді. Халықаралық ұйымдарда құқық субъектілік ХХ ғасырдың 20-жылдарында ғана пайда болды. Ұйымдардың халықаралық құқық субъектілігі құрылтай актісінде (жарғысында) бекітіледі. Егер мұндай жағдай жарғыда нақтырақ көрсетілмесе, онда жобаланған құзырет тұжырымдамасы қолданылады. Мысалы, халықаралық Соттың консультациялық қорытындысы 1949ж. БҰҰ-ны халықаралық құқықтың туынды субъектісі ретінде таныды. Сөйтіп, қазіргі кезең жағдайында халықаралық ұйымдар рөлінің өскеніне байланысты өзінің құқықтық табиғаты бойынша ұйымдар халықаралық құқықтың субъектілері болып табылады. Олардың құқық қабілеттілігінің көлемі – субъектілік құрамы, қызмет көлемі, реттеу пәніне байланысты әр түрлі. Мемлекетаралық, бүкіләлемдік және әмбебап ұйым – БҰҰ-ның қазіргі кезеңнің маңызды ұйымы екендігіне талас жоқ. Халықаралық құқықтың негізгі субъектісі ретінде мемлекет құзіретінің көлемі қандай да бір халықаралық ұйым құрамындағы мемлекеттің құзіретінен әлдеқайда кең болатынын атап өткен жөн.

Жалпы атап айтқанда, біріншіден, мемлекет, халықаралық құқықтың негізгі субъектісі ретінде, халықаралық құқық нормаларын қалыптастыру үрдісіне халықаралық ұйым арқылы қатысу мәселесі және екіншіден, халықаралық ұйымдармен қалыптастырылған халықаралық құқық нормаларының міндетті күші мәселесі магистрлік жұмысымыздың мәнді бөліктерінің бірі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Сарсембаев М.А. Международно – правовые отношения государств Центральной Азии. Алматы: Галым. 1995. -368с.
2. Сарсембаев М.А. Дипломатическое и консульское право. Алматы: Данекер. 1999.
3. Сарсембаев М.А. Международное право. Алматы: Данекер. 2001. -344с.
4. Сборник международных конвенций. Автор – составитель К.М. Сарсембаев. Алматы: Гылым, Данекер. 1997. -190с.
5. Токаев К.К. Организация Объединенных Наций: Полвка служения миру. Алматы: Атамұра. 1995. -189с.
6. Усенко Е.Т. Совет экономической взаимопомощи – субъект международного права. – М.: Наука, 1980. – С. 34-35.
7. Тункин Г.И. Теория международного права. – М., 1970. – С. 273-274.

8. Зиманов С.З. Теория и практика автономизации в СССР. – Алматы, 1998. – С.131.
9. Сартаев С.С., Тастанов Ш.Ю. Диалектика демократии и прогресса // Вестник КазНУ. Серия юридическая. –№4. – С. 55.